

КРИМЧАЦЬКА МОВА

Історіографія та джерела. До постановки проблеми

1924 року вийшла стаття академіка О. М. Самойловича “До питання про спадкоємців хозар та їхньої культури” [Самойлович 1924]. Вона починалася цитатою з праці академіка О. Куника, виданої 1876 р., щодо деяких аспектів етногенезу караїмів та кримчаків, зокрема питання порівняльної антропології [Самойлович 1924, 200; Куник 1876, 60]. Сам О. М. Самойлович узяв для статті невеличкий лінгвістичний сюжет, що стосувався походження кримчаків. За рік до виходу цієї статті з’явилося його дослідження у другому випуску “Яфетичного збірника”; результати його і стали відправними для історичних побудов і висновків про спадкоємців хозар та їхньої культури [Самойлович 1923]. З’ясувалося, що в лексиці тюркомовних кримчаків міститься важливе свідчення хозарської доби — назви днів тижня. В одному із висновків статті О. М. Самойлович звертає увагу читача на таке: “...Найбільшою складністю відзначається погансько-іудейсько-християнсько-мусульманська система назв, яка об’єднує тією чи іншою мірою чувашів, карачайців, балкарів, караїмів, кримчаків, а також частково кумиків, башкирів, мешчеряків та деякі фінські народи Поволжя. Ми схильні відносити цю систему до часів Хозарської держави, тобто до VIII—XI ст. нашої ери” [Самойлович 1923, 114]. Проаналізувавши результати порівняльної антропології караїмів та кримчаків і спробувавши намітити шляхи лінгвістичних досліджень, автор дійшов невтішного висновку: “Справа порівняльного вивчення караїмів і кримчаків у мовному відношенні стоїть ще нижче, ніж у антропологічному відношенні: говірка кримчаків не вивчена” (Виділено нами.—І. А.) [Самойлович 1923, 108].

У літературі середини XIX — початку XX ст. питання мовної приналежності кримчаків майже не вивчалось. Більшість авторів вважала, що кримчаки розмовляють кримськотатарського мовою [Ачкаіназі І. В. 1991]. Однак, уже в 70-х рр. XIX ст. Е. Дейнард, який провів деякий час у громаді Карасубазара [Ачкаіназі І. В. 1991, 172], відзначав, що представники цього народу називають свою мову “чагадай”, і що вона “... не та чиста мова татарська, якою розмовляють татари чи караїми” [Дейнард 1878, 115]. Про відмінність цієї мови від кримськотатарської та караїмської повідомляв і сходовознавець С. М. Шапшал. Він вважав, що кримчаки не розмовляють “... чистісіньким міським діалектом Карасубазару”, як вважав В. В. Радлов, і їхня мова повинна розглядатися “... як окрема говірка і до того ж дуже відмінна від такої не тільки в решти жителів татар, а й татарського і караїмського населення інших місцевостей Криму” [Шапшал 1915, IV—V].

Від початку 20-х до середини 30-х рр. XX ст. національна політика Радянської держави не могла не позначитися на кримчаках. Їхній етнос було визнано за самостійний, національність “кримчак” стала фіксуватися в паспортах, виникли національні школи, де навчання в початкових класах проводилося рідною мовою. На друковані сторінки Кримської АРСР потрапили відлуння дискусій про те, на якій графіці має базуватися кримчацький алфавіт. Пропонувалося пристосувати для цього давньоєврейський, використання якого в писемності було поширено у кримчаків уже в пізньому середньовіччі [Еще раз о... 1927; Гамалов 1927 (рис. 1, 2)]. Один із знавців кримськотатарської мови І. С. Кая спеціально для кримчанських шкіл підготував три підручники. В бібліотечних збірниках СРСР вдалося розшукати лише два з них [Кая 1928; Кая 1930]. Однак викладання рідною мовою велось тільки в молодших класах, а в старших класах — росій-

ською мовою що мало негативні наслідки — кримчацька мова витіснялася російською, а кримчацька молодь ставала російськомовною. Із закриттям національних шкіл у середині 30-х рр. припинилось і викладання кримчацького мовою.

В роки Вітчизняної війни внаслідок фашистського геноциду загинуло до 80% кримчацького населення, яке складало до 1941 р. біля 8000 чоловік [Крымская АССР... 1990, 204]. Це призвело до непоправної шкоди для розвитку етносу — адже серед тих, хто загинув, були переважно люди літнього віку, тобто та вікова група, яка виконує функції передавання етнічних традицій, мови, тобто бере активну участь у формуванні властивостей, характерних тільки даному етносу.

Після війни в національній політиці СРСР намітився злам щодо малочисельних народів — це депортація кримських татар і представників ряду інших народів Криму, позбавлення Криму автономії і перетворення його в Кримську область РРФСР. Ця політика позначилася й на кримчаках: під час заміни паспортів аналювали запис національності “кримчак”, питання про їхню мовну приналежність взагалі не поставало. Та й публікації про цей кримський етнос були заборонені.

1950 року відомий сходознавець В. Й. Філоненко написав статтю, у якій поряд з етнографічними й історичними свідченнями про кримчаків подав тексти й переклади семи пісень “історичного, обрядового, побутового змісту”, записані влітку 1927 р. в Карасубазарі (суч. Білогорськ в Криму) від З. Зенгіної [Філоненко 1950]. В. Й. Філоненко забезпечив дослідження необхідними коментарями. На жаль, статті не випало побачити світ упродовж 22 років. Лише 1972 року, вже перероблена, вона з’явилася у польському виданні під назвою “Кримчацькі етюдії” [Філоненко 1972]. У ній вчений-тюрколог вперше спробував дати лінгвістичну характеристику мові кримчаків [Філоненко 1972, 10].

Після праці В. В. Радлова, в якій він використав і деякі фольклорні матеріали кримчаків, вважаючи їх за караїмські [Радлов 1896, XVI; Філоненко 1972, 15], точка зору на мову цього етносу не змінювалась до середини 60-х рр. Виникла цікава ситуація, коли суто умоглядні висновки про походження народу і його розмовну мову, не підтверджені відповідними дослідженнями, стали “науковою” точкою зору [Ачкинази И. В. 1990; 1991]. Очевидно, це зрозуміли й провідні тюркологи СРСР. Недарма висновок про мову кримчаків, зроблений М. О. Баскаковим у 1960 р. [Баскаков 1960, 155] вже у 1966 р. не підтвердив ні він сам [Баскаков 1966, 78], ні Е. В. Севортян [Севортян 1966, 234, 257]. По суті, М. О. Баскаков поставив 1966 року питання про мову тюркського народу кримчаків [Баскаков 1966]. Попри це, дослідження кримчацької мови не зацікавило тюркологів.

1974 року кримчацький просвітник О. І. Пейсах [Ачкинази Б. М. 1991, 30–34], у пошуках видавця для статті “Кримчаки” несподівано знайшов розуміння в журналі “Советише Геймланд” в особі його редактора Х. Бейдера. Статтю опублікували мовою їдиш [Пейсах 1974 (№№ 7, 9)]. Автор, говорячи про кримчацьку мову, послався на останні узагальнюючі видання [Пейсах 1974 (№9), 172] і навіть деякі фольклорні матеріали (на жаль, перекладені їдиш) [Пейсах 1974 (№9), 141–144]. В особистому архіві Б. М. Ачкиназі зберігається невелика замітка О. І. Пейсаха “Про кримчацьку мову й писемність”, датована лютим 1973 р. В ній автор висловлює свій погляд на кримчацьку, як на самостійну мову тюркської групи і подає деякі дані з її фонетики [Пейсах 1973].

Водночас у зарубіжних дослідженнях з’являються публікації, що визначають кримчацьку мову як самостійну [Moskopa 1979; Arditto 1977].

У 80-х рр. наукові видання вмістили низку праць із кримчацької тематики. Стаття «Про появу етноніма “кримчак” і поняття “кримчацька мова”» (1983 р.) вже в заголовку ставила під сумнів існування кримчацької мови [Чернин 1983].

Автор статті, не фахівець тюрколог, повторював звичну для єврейського просвітництва формулу, що іудаїзм — основа і показник єврейського етносу [Донин 1991, 15–16; Горовская 1992, 14]. Він заявив, що мова кримчаків — “...етнолект кримськотатарської мови” [Чернин 1983, 10Л]. Побудови, на які спирається цей висновок, навряд чи можна вважати лінгвістичними [Ачканазі И. В. 1990, 171–172].

У 1987 р. з’явилось повідомлення І. Ш. Козинського і М. С. Полинської, в якому автори представили своє глоттохронологічне дослідження кримчацької мови на основі методики Сводеша і С. А. Старостіна [Козинский, Полинская 1987, 56–59]. Для нас тут важливо те, що вперше сто кримчацьких слів потрапили на сторінки сучасної сходознавчої літератури. Та й висновок авторів, на основі цього стослівного списку, якщо відбір лексики буз досить ретельним [Йтс 1991, 122–123], дуже цікавий: “Залишається нез’ясованим, чи є кримчацька і прибережна кримськотатарська кипчацькими мовами, що зазнали сильного огузького впливу, чи це огузькі за походженням мови, кипчацькі елементи яких запозичені із сусідніх мов унаслідок інтенсивних контактів” [Козинский, Полинская 1987, 57].

1988 року у “Советской тюркологии” була опублікована стаття М. С. Полинської і В. Ю. Черніна “Термінологія спорідненості у кримчаків” [Полинская, Чернин 1988]. У її вступній частині повторювалися висновки з праці В. Ю. Черніна [Чернин 1983, 10Л] і міркування авторів щодо кримчацької мови, її історії і розвитку із посиланнями на відому їм літературу. Ось як звучить ця точка зору: “До першої третини ХХ ст. мовою повсякденного спілкування у кримчаків була кримчацька говірка (далі — КРЧ) кримськотатарської мови (далі — КРТ); див. характеристику КРЧ як міського жаргону: Дейнард 1878, 115–116; Самойлович 1924, 111; ... Кримчаки молодшого віку схильні характеризувати втрачену КРЧ як особливу мову (у літературі така точка зору вперше висловлена у [Филоненко 1972, 9]). Однак найстарші з інформантів і носіїв середнього і південнобережного діалектів КРТ оцінюють КРЧ як татарську мову” [Полинская, Чернин 1988, 15–16]. Необхідно визнати, що зміст висловлювань авторитетних у даному питанні авторів, що підтверджують погляд М. С. Полинської і В. Ю. Черніна, дещо спотворений. Співставимо посилання на Е. Дейнарда, О. М. Самойловича, В. Й. Філоненка з оригіналами їхніх праць. У контексті свідчень Е. Дейнарда (ми користувалися рукописним перекладом, зробленим у Ленінграді у 1966 р. Газовим-Гінзбургом) про “татарський жаргон” говориться так: “Ця мова не та чиста татарська, якою розмовляють татари чи караїми (останні називають цю мову татарським жаргоном)” [Дейнард 1878, 115]. Тобто караїми називають так мову кримчаків. Праця О. М. Самойловича, на яку також послались автори, видана не 1924, а 1923 року і на сторінці 111 нема нічого, що б підтверджувало таку точку зору (ми послались на цю працю на початку статті). Та й посилання на публікацію В. Й. Філоненка перекручене. На стор. 9. “Кримчацьких етюдів” дослідник говорить про різних авторів, які висловилися щодо мови кримчаків. Сам В. Й. Філоненко, очевидно, користувався не найкращим перекладом книжки Е. Дейнарда, тому став вважати, що визначення кримчацької мови як “татарського жаргону” належить автору “Массо Крим” [Филоненко 1972, 2]. Цей хибний погляд потрапив на сторінки “Термінології спорідненості у кримчаків”, але вже з посиланням на Е. Дейнарда. Найнезрозуміліше те, що посиланням на повідомлення І. Ш. Козинського і М. С. Полинської [Козинский, Полинская 1987, 56] робиться висновок про класифікацію кримчацької мови, як говірки “середнього діалекту кримськотатарської” [Полинская, Чернин 1988, 16]; що ж до термінів спорідненості, то список цієї лексичної групи можна доповнити; на жаль, тут немає порівняльного аналізу цього матеріалу з подібним у лексиці як споріднених тюркських ет-

нсів, так і єврейського, до якого ці дослідники зараховують кримчаків [Полинская, Чернин 1988, 18–20].

Ці автори 1988 року опублікували кілька повідомлень, де вони висловлюють раніше викладену точку зору на кримчацьку мову [Полинская 1988а; Полинская 1988б; Чернин 1988а; Чернин 1988б].

З тих самих позицій написано статтю “Кримчацька мова” у IV томі “Краткой еврейской энциклопедии”, виданій 1988 року у Єрусалимі російською мовою [Краткая еврейская... 1988, 612]. Визначення кримчацької мови в цій статті звучить так: “Кримчацька мова (діалект) — розмовна і книжна мова кримчаків, дуже близька до кримськотатарської мови, по суті її варіант. У сучасній літературі вважається самостійною мовою. Належить до кипчацької групи тюркських мов... Особливістю КМ порівняно з кримськотатарською є чималий шар лексики іврито-арамейського походження” [Краткая еврейская... 1988, 612]. Таке визначення кримчацької мови навряд чи потребує коментарів.

Підсумовуючи історіографію, ми приєднуємося до висновків В. І. Філоненка з даної проблеми: “... доводиться дуже шкодувати, що кримчацька мова — як самостійна тюркська мова — не отримала відповідної розгорнутої характеристики в останніх капітальних узагальнюючих працях [Філоненко 1972, 10].

Цілком очевидно, що тільки сукупність фонетичних, морфологічних, лексичних даних може дати вичерпне уявлення про мову, уживану кримчаками впродовж багатьох століть. І зараз є низка матеріалів, які можуть пролити світло на увесь комплекс питань, як у синхронному, так і в діахронному розвитку. Для такого висновку є досить вагомі підстави, адже ще за пізнього середньовіччя кримчацька мова мала свою писемність, отже, й формувалася як літературна мова [Лебедев 1987, 326]. Це підтверджують як безпосередні, так і непрямі джерела кінця XV — початку XVI ст.

До найраніших, хоч і непрямих, джерел про писемність у кримчаків належать свідчення з листування Московського великого князя Івана Васильовича III з хафським купцем Кокосом (про прізвище Кокос, поширене у кримчаків: [Вайсєнберг 1913; Гидалевич 1916; Котлер 1985]) на початку 70-х рр. XV століття. Великий князь просить листуватися “бессерменськими”, а не “жидівськими письменами”, тобто писати арабською графікою. Це свідчить про те, що листування велося не давньоєврейською, а тюркською мовою і підтверджує писемну традицію кримчаків, які пристосували давньоєврейську абетку для відтворення звуків рідної мови [Сборник Императорского..., 8].

У джерелі початку XVI ст. “Ритуал Кафи” є важливі свідчення про мову кримчаків. Автором і упорядником цього ритуалу був Мойсей Га-Голе, київський рабін, прийнятий іудейською громадою Кафи, і згодом її помітний релігійний діяч [Моисей бен Яков..., 213, Цинберг 1924, 108, 109]. Витяги з примірника цього ритуалу, що зберігався на початку 20-х років «...у Кауфманівській колекції бібліотеки “Товариства поширення просвіти поміж євреями”» [Берлін 1919, 129] використані у праці Берліна [Берлін 1919]. Частина цього дослідження, яка дослівно повторює те, що стосується релігійної общини кримчаків, використана і в іншому виданні [История еврейского... 1921, 74–84]. В одному з уривків “Ритуалу Кафи”, наведеному Берліним, є згадка про те, що для більшості членів кримчацької громади частина молитов перекладена розмовною мовою, яку редактор ритуалу називає לשון תורקי, לשון טט, לשון תורכא, לשון תורכא [Берлін 1919, 130; История еврейского... 1921, 82], що перекладається як “мова таврича”, “мова татар”, “мова тюркі”. Це досить важливо, адже автор використовує не один якийсь термін, а кілька, що, на нашу думку, свідчить про існування різних тюркських

наріч на території півострова. Суботні проповіді промовлялися цією ж мовою [Берлин 1919, 130; История еврейского... 1921, 82].

Наступним джерелом початку XVI ст. є лист кримчацької громади Кафи до кримчацької общини Карасубазара, написаний розмовною мовою із використанням давньоєврейської абетки [Фарфель 1918, 61–63; Ачканазі И. В. 1991, 178].

Серед кримчацьких рукописів зібрання Санкт-Петербурзького відділу Інституту сходознавства РАН зберігається рукописний молитовник другої половини XVII ст. з перекладами іудейських молитов¹ із давньоєврейської мови на кримчацьку [Медведева 1988, 99].

На початку XVIII ст. кримчацький релігійний і суспільний діяч Д. Лехно відредагував і підготував до друку “Ритуал Кафи”, додавши передмову кримчацькою мовою [Ачканазі И.В. 1991, 171]. Цією ж мовою зроблено більшість записів журналу кримчацької громади Карасубазара у другій половині XVIII ст. [Кая 1927, 100–105]. Найпоширенішими пам’ятками кримчацької писемності XIX ст. були рукописні збірки фольклору — казок, пісень, загадок, притч, прислів’їв і приказок — “джонки” (рис. 2). На думку Пейсаха, найкращі з них були відомі не лише у кримчацькому середовищі: до них він зарахував рукописні збірки сім’ї Пурім із Феодосії, Бохара Чапиго з Сімферополя, К. Мізрахі та Є. Зінгіна з Карасубазара [Пейсах 1974 (№9), 140]. Деякі з них збереглися до сьогодні, як у державних сховищах рукописів Росії, так і у приватних колекціях.

Серед матеріалів із кримчацької мови XIX ст. неабиякий інтерес становить лист громади Карасубазара до Російського імператора Олександра І. У російській транскрипції його опублікував В. Й. Філоненко [Філоненко 1972, 11–15].

За останні 130 років найбільші рукописні сховища Росії тричі поповнювалися рукописами, які походять із кримчацьких громад Криму і містять матеріали, необхідні для вивчення кримчацької мови. Проте тільки останнього десятиріччя дослідники описали їх як кримчацькі, що відбулося в публікаціях [Лебедев 1985; Медведева 1988]. 1862 року до Імператорської публічної бібліотеки Санкт-Петербурга надійшло придбане у Фірковича зібрання рукописів. Тут є чимало манускриптів, що належали громадам кримчаків, серед них і написані їхньою розмовною мовою [Медведева 1988, 91]. Шкода, що матеріали із зібрання Фірковича досі не привернули до себе увагу тюркологів.

1930 року рукописне зібрання колишнього Азіатського музею поповнила колекція рукописів, передана кримчаками Карасубазара через наукового співробітника В. Л. Дашевського. Короткий опис цього фонду зробила 1988 року Л. Я. Медведева [Медведева 1988, 91, 98–99].

1984 року до ДПБ ім. М. Є. Салгикова-Щедріна у Ленінграді було здано на зберігання зібрання О. І. Пейсаха. Повідомлення про ці матеріали зробив В. В. Лебедев [Лебедев 1985, 241].

Серед матеріалів згаданих зібрань є низка словників кримчацької мови. У колекції О. І. Пейсаха: “Крымчакско-русский словарь” (93 а); “Словарь древнееврейских слов с переводом их на крымчакский и русский языки” (21 а); “Крымчакско-татарско-русский словарь” (46 а); “Крымчакские слова: Фольклор. 1968–1972” (96 а). Окрім них, є “Словарь крымчакских слов” К. Я. Хондо (82 а), “Словарь русско-крымчакский. 1960” С. Д. Юсупової (15 а) [Медведева 1988, 91]. У зібранні колишнього Ленінградського відділення Інституту сходознавства АН СРСР є рукопис кримчацькою мовою, датований II половиною XIX ст. — “Грамматика давньоєврейської мови і єврейсько-кримчацький словник до літери Л” [Лебедев 1985, 99].

Слід вказати на такий важливий момент у розвитку кримчацької мови початку ХХ ст., як появу літературних творів цією мовою. У вказаних збірках є зразки різних літературних жанрів [Медведева 1988, 99; Лебедев 1985, 240].

У ХХ ст. серед кримчаків було чимало оповідачів, які досконало володіли розмовною кримчацькою мовою і знали фольклор свого народу. Це жительки Карасубазара Чопр Смапай [Шапшал 1915, IV–V] і З. Зенгіна [Филоненко 1972, 16], москвич Тост Бохор (С. Я. Суружин) [Лебедев 1985, 240] та інші; вони не один рік були кореспондентами О. І. Пейсаха.

Від вересня 1989 р. в структурі культурно-просвітницького товариства “Кърымчахлар” у Сімферополі діє недільна школа “Пкъата ахтых мидраши” (Школа дідуся й онука), у якій слухачі різного віку вивчають кримчацьку мову. Видано посібник для вивчення кримчацької мови [Реби 1993].

Засновник культурно-просвітницького товариства кримчаків “Кърымчахлар” Б. М. Ачкиназі (1927–1992) підготував до друку “Пословицы и поговорки крымчаков” і “Русско-крымчакский, крымчакско-русский словарь” [Ачкинази Б. М. 1991а; 1992].

Усі ці матеріали можна використати при дослідженні кримчацької мови, яка досі лишається “білою плямою” в тюркології.

¹ За приписами іудаїзму перекладати молитви з давньоєврейської будь-якою іншою мовою категорично забороняється [Каппа 1904, 209].

ЛІТЕРАТУРА

- Ачкинази Б. М. 1991. “Дар подвижничества. Евсей Исаакович Пайсах (1903–1977)”. Их именами названы. Симферополь.
- Ачкинази Б. М. 1991а. Пословицы и поговорки крымчаков. Машинопись — в личном архиве Б. М. Ачкинази. Симферополь.
- Ачкинази Б. М. 1992. Русско-крымчакский, крымчакско-русский словарь. Машинопись — в личном архиве Б. М. Ачкинази. Симферополь.
- Ачкинази И. В. 1990. “К вопросу об этногенезе крымчаков в советской историографии”. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. 1. Симферополь.
- Ачкинази И. В. 1991. “Крымчаки. Историографический обзор по публикациям XIX–XX вв.”. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. 2. Симферополь.
- Баскаков Н. А. 1960. Тюркские языки. Москва.
- Баскаков Н. А. 1966. “Тюркские языки. Общие сведения и типологическая характеристика”. Тюркские языки. Т. 2. Москва.
- Берлин И. 1919. Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского государства. Петроград.
- Вайсенберг С. 1913. “Фамилии караимов и крымчаков”. Еврейская старина. Вып. III. Москва.
- Гидалевич А. Я. 1916. “Футляр для торы из синагоги крымчакской общины в Карасубазаре”. Известия Таврической ученой архивной комиссии. №3. Симферополь.
- Горовская Н. Ф. 1992. “Теория автономизма С. М. Дубнова и ее значение для современного этапа национально-культурного возрождения еврейского народа Украины”. Еврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Запоріжжя.
- Дейнард Э. 1878. Массо Крым. Варшава.
- Донин Х. 1991. Быть евреем. Ростов-на-Дону.

“Еще раз о крымчакском алфавите (в порядке обсуждения)”. 1927.7.06. Красный Крым; Гамалов С. 1927. 28. 06. “Решен ли вопрос? (Опять о крымчакском алфавите)”. Красный Крым. Симферополь.

История еврейского народа. 1921. Т. XIII. Москва.

Итс Р. Ф. 1991. Введение в этнографию. Ленинград.

Каппа А. 1904. “Среди крымчаков”. Восход. Август. Москва.

Кая И. С. 1927. “По поводу одной крымчакской рукописи”. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Т. 1 (58). Симферополь.

Козинский И. Ш., Полинская М. С. 1987. “Об одном случае контактного взаимовлияния родственных языков: крымскотатарский, крымчакский, турецкий”. Возникновение и функционирование контактных языков. Москва.

Котлер И. Б. 1985. “Фамилии крымчаков как источник их этнической истории”. Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР. Москва.

Краткая еврейская энциклопедия. 1988. Т. 4. Иерусалим.

Крымская АССР (1921—1945). 1990. Вопросы и ответы. Вып. 3. Симферополь.

Куник А. А. 1876. “Токтамыш и Фиркович”. Приложение к 27 тому Записок Императорской Академии Наук. Санкт-Петербург.

Лебедев В. В. 1985. “Материалы по крымчакскому языку и фольклору в собрании Е. И. Пайсаха”. Вопросы советской тюркологии. Тезисы докладов и сообщений. Ашхабад.

Лебедев В. В. 1987. “Еврейская средневековая рукописная книга”. Культура народов Востока. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Кн. 1. Ленинград.

Медведева Л. Я. 1988. “О коллекции караимских и крымчакских рукописей в ЛО Института востоковедения АН СССР”. Советская тюркология №6.

“Моисей бен Яков Моисей по прозвищу Моисей Га-Голе (изгнанник)”. Еврейская энциклопедия. Т. XI.

Пейсах Е. И. 1973. “О крымчакском языке и письменности”. Машинопись. Из личного архива Ачканази Б. М. Симферополь.

Пейсах Е. И. 1974. “Крымчаки”. Советише Геймланд. №7. Москва.

Пейсах Е. И. 1974. “Крымчаки”. Советише Геймланд. №9. Москва.

Полинская М. С. 1988а. “Выражение побуждения в крымчакском говоре крымско-татарского языка”. Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников ИВАН СССР. Москва.

Полинская М. С. 1988б. «К толкованию этнонима “крымчак”». Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников ИВАН СССР. Москва.

Полинская М. С., Чернин В. Ю. 1988. “Терминология родства у крымчаков”. Советская тюркология. №3.

Радлов В. В. 1896. Образцы народной литературы северных Тюркских племен. Ч. VII. Санкт-Петербург.

Реби Д. И. 1993. Изучаем крымчакский язык. Симферополь.

Самойлович А. Н. 1923. “Название дней недели у турецких народов”. Яфетический сборник. Т. II. Петроград.

Самойлович А. Н. 1924. “К вопросу о наследниках хазар и их культуры”. Еврейская старина. Т. XI. Москва.

Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XII. Москва.

Севортян Э. В. 1966. “Крымско-татарский язык”. Тюркские языки. Т. 2. Москва.

Фарфель И. Г. 1918. Древняя еврейская синагога, найденная в городе Феодосии. Феодосия.

Филоненко В. И. 1950. "Из истории крымчакской этнографии и фольклора". Машинопись. Из личного архива Б. М. Ачкинази.

Филоненко В. И. 1972. "Крымчакские этюды". *Rocznik orientalistyczny*. Т. XXXV. Warszawa.

Цинберг С. 1924. "Авраам Крымский и Моисей Киевский". Еврейская старина. №11. Москва.

Чернин В. Ю. 1983. «О появлении этнонима "крымчак" и понятия "крымчакский язык"». География и культура этнографических групп татар в СССР. Москва.

Чернин В. Ю. 1988а. "Крымчакское произношение иврита". Синхрония и диахрония в лингвистических исследованиях. Москва.

Чернин В. Ю. 1988б. "О некоторых пейоративных этнонимах у крымчаков". Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников. Языкознание. Москва.

Шапшал С. М. 1915. "Реферат". Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Т. XXIII. Санкт-Петербург.

Arditti A. 1977. "Djudezmo, dulce hablar de España". *Aquiestamos*. V. 1. N. 3. Mexico.

Каја I. S. 1928. Qъmсаq balalar icyn ana tilinde alefbet ve соqu kitabъ. Qъn hуky-met пъгijать. Simferopol.

Каја I. S. 1930. Qъmсаq mekteblerinin еcinçi сьплььна maxsusquv kitabъ. Qъm devlet пъгijать. Simferopol.

Moskona I. 1979. "Djudezmo". *Linguistique Balkanique*. XXII.

